

НОМЫН ШҮҮМЖ

**Оскар Мамен Монголд:
“Зүүнш зорчсон нь” номын тухай шүүмж****Оохнойн Батсайхан***Доктор (Sc.D), профессор**Шинжлэх Ухааны Академийн Олон улс судлалын хүрээлэн,**Улаанбаатар, Монгол Улс**batsaikhano@mas.ac.mn*

2022 оны эхээр МУИС-ийн Монгол судлалын хүрээлэнгээс эрхлэн Норвегийн аялагч, цуглуулагч Оскар Мамены (1885-1955) бичсэн “Зүүнш зорчсон нь” (Going East) хэмээх аялалын тэмдэглэлд үндэслэсэн шинжлэх ухаан танин мэдэхүйн гар бичмэл зохиолыг Норвегийн Осло их сургуулийн Соёлын түүхийн музейн ажилтан, докторант Мария Картвейтын бэлтгэснээр Монгол Улсын нийслэл Улаанбаатар хотод монгол хэлээр хэвлүүлсэн байна. Энэхүү зохиолыг МУИС-ийн Их Британи, Америк судлалын тэнхимийн багш, доктор Ж.Эрдэнэбат англи хэлнээс монгол хэлнээ хөрвүүлэн, мөн сургуулийн Монгол судлалын хүрээлэнгийн эрдэмтэн нарийн бичгийн дарга др. Ж.Лхагвадэмчиг, Ази судлалын тэнхимийн багш доктор Д.Ундрах нар хянан тохиолдуулж, эрхлэн хэвлүүлжээ. Харин Оскар Мамены Монгол Улсад авсан гэрэл зургуудыг мөнхүү Мария Картвейтын эмхэтгэснээр Олон улсын Монгол

судлалын холбооны ерөнхий нарийн бичгийн дарга, түүхийн шинжлэх ухааны доктор С.Чулуун эрхлэн “Монгол орон ба монголчууд” цувралынхаа 10 дугаар ботид оруулан хэвлэжээ. Норвегийн аялагч, бизнесмен Оскар Мамен өөрийн үеэл Альфред Рустадын хамтаар 1911 оноос эхлэн Монголд байхдаа авсан Монголын түүхэнд холбогдох ховор нандин зургууд нь Норвеги дахь Оскар Мамены ач зээ нарынх нь байшингийн дээврийн хөндийд зуу орчим жил хадгалагдаж байсан нь таашгүй оньсого бөгөөд монголчуудын хувьд түүхийн ховор олз, шинэ эх сурвалжид зүй ёсоор орно гэдгийг юуны өмнө тэмдэглэж байна. Оскар Мамены тэмдэглэл нь уншихад гойд сонирхолтойгоос гадна түүхэн гэрэл зургуудаар баталгаажуулснаараа нэгэн онцлогтой байна.

1911-1945 он хүртэл Монголд удаа дараа ирж, он удаан суурьшин амьдарч байсан Норвегийн аялагчийн Монгол орон, монголчуудын талаар

Received: 20 December, 2022; Accepted: 21 December, 2022

<https://orcid.org/0000-0002-5543-5664><https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

нүдэнд харагдахуйцаар дүрслэн зурсан энэхүү гайхалтай тэмдэглэл нь урьд өмнө нийтлэгдээгүй байсаар анх удаа англи хэлнээс монгол хэлээр хөрвүүлэн гарч буй нь үнэхээр гойд сонирхол татам байсныг юуны өмнө тэмдэглэх учиртай.

Энэ зохиол бол Монголчуудын хувьд үнэхээр том олз хэмээн хэлж болно. XX зууны эхээр Монголыг зорьж ирсэн Өрнөдийнхөн олон байдаг, тэдний бичиж үлдээсэн олон тэмдэглэл бас англи, монгол болон бусад хэлээр хэвлэгдсэн нь бий. Харин энэ удаа хэвлэгдсэн Оскар Мамен хэмээх эрхмийн бичсэн Монголын тухай зохиол хийгээд түүний гэрэл зургууд нь барууныханы нүдээр урьд өмнө харж байсан өнцөгөөс тэс өөр монгол орон, монголчуудын үнэн магад байдал, дотоод сэтгэлийн мөн чанарыг олж харан гайхамшигтайгаар дүрслэн зурснаараа онцлогтой байна.

Тэрбээр 1885 онд Норвегт Норби Вестре дэх гэр бүлийн эдлэн газрын өв залгамжлагч болон мэндэлжээ. Харин түүнд тэрхүү эдлэн газраа өвлөх эрх ирсэнгүй нь нэг талаас таатай бус мэдээ боловч хожим Монголын талаар гайхамшигтай дурсгал үлдээх хувь зохиолыг түүнд илгээсэн гэлтэй.

Оскар Мамен 1911 оны 9 дүгээр сард Норвегиос гарч, Британи Америкийн тамхины пүүсийн төлөөлөгчөөр 1911 оны 10 дугаар сарын 26-нд Хүрээнд ирсэн байна. Тэр өдрөөс хойш түүний амьдрал Монголтой холбогджээ.

Харин 1911 оны намар, өвлийн энэ цаг үед Монголд улс төрийн томоохон үйл явдал ид өрнөж, Монгол хоёр зуу гаруй жилийн дараа Манж Чингийн эрхшээлээс гарч, тусгаар тогтнол, төр улсаа сэргээн байгуулж, Бурхны

пашны Богд Жавзандамба хутагтаа Монгол Улсын эзэн хаанаар өргөмжлөх төрийн ёслол болж, тэрхүү гайхамшигт үйл явдлыг нүдээр үзэж, монголчуудын хувьд баярын нулимс дуслуулан угтсан түүхэн эргэлтийн гэрч нь болох хувь зохиол Оскар Маменд ногдсон байна.

Оскар Мамен Оросын Хиагтаар дамжин Монголд ирэх тэр үед Да лам Цэрэнчимэд Оросын эзэнт гүрнээс Монголын тусгаар тогтнолын тэмцэл өрнүүлэхэд тэмцэл эрээд буцаж ирж буйтай таарсан тухай өгүүлсэн байна. Тэд Ерөө голыг хамтдаа гаталсан талаар: “Хоёр удаагийн явалтаар бараг бүх зүйлээ нөгөө эрэгт гаргалаа. Сүүлийн гаталга онгоцоор дөрөв дэх морь тэрэгний зорчигч ирсэн нь цэргийн эмчийн дүрэмт хувцас өмссөн махлаг эрхэм байлаа. Хэн болохыг нь асуувал Өргөө дэх консулын газрын цэргийн эмч гээд буриад хүн тул монгол төрхтэй байгаа юм гэж хатагтай хэлэв” (2022: 48) гээд цааш нь өгүүлэхдээ “Хожим тэр дүрэмт хувцастай хүн цэргийн эмч биш, харин шинэ тутам байгуулагдах тусгаар Монгол Улсын анхны засгийн газрын тэргүүлэх зүтгэлтнүүдийн нэг болох Да лам гэж алдаршсан Монголын мяндагтай лам байсныг миний бие жилийн дараа мэдсэн авч хатагтай тэр үед мэдэж байсан нь лавтай байлаа. Да лам Санкт-Петербург хотноо Монголын тусгаар тогтнолын асуудлаар Оросын засгийн газартай ярилцаад буцаж яваа нь тэр байжээ” (2022: 48) хэмээн тэмдэглэжээ.

Энэ бол Богд гэгээнтний зарлигаар Чин ван Ханддорж тэргүүтэй Монголын тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэгчид 1911 оны зун Орос Улсад яваад, хилээр гарч ирэхдээ Манж амбаны тавьсан харуулуудаас нүүр

буруулан зүсээ хувирган ирж буй Да лам Цэрэнчимэдийн Монголдоо эргэн ирсэн он цагийг илүү тодруулахад дөхөмтэй шинэ соргог мэдээ болно.

Монгол морьдыг магтан “Бүхэл бүтэн 18 цаг явахад морьд маань хагас цаг орчим, ихдээ цаг хүрэхгүй хугацаанд амарсан байсан юм. Амьтад энэ их хүчир ажлыг үүрч чадна гэж бодохоор үнэхээр итгэхийн аргагүй юм. Бас нэгэн хачирхалтай зүйл бол хөнгөн ачаатай, тэр бүү хэл илүү сайн тэрэгтэй, том биетэй, орос морьд хамаагүй богино зам туулсан хэр нь ээ ихэд эцсэн шинжтэй байхад манай хэд цовоо сэргэлэн харагдана. Тэр үед монгол морины талаар миний мэдэж авсан эхний сургамж бол тэдний тэсвэр тэвчээр байсан юм” хэмээн бичсэн буй. (2022: 57) Тэрээр нэлээд хэдэн морьдтой байсан бөгөөд зэгсэн сайн морь унадаг байсныг түүний тэмдэглэлээс харж болно.

Нийслэл Хүрээний өнгө төрхөний талаар гадаадын олон аялагчид бичсэн буй ч Оскар Мамен шиг голыг нь олж, үнэн магадаар тэмдэглэсэн нь ховор билээ.

“Өргөөг аль ч талаас нь харсан өнгөний зохицол нь үнэхээр гайхалтай. Сүм хийдийн алтан шаргал дээвэр, улаан, ногоон ганжир гайхалтай сайхан зохилдож, шинээр ирсэн хэн бүхэнд хотын амин чухал зүйл нь шашин хэмээн алсаас өгүүлэх мэт. Гурваас дөрвөн метрийн өндөртэй, холтослоогүй хар модон хашаанд ойртох тусам сүм хийдийн өнгө улам бүр тодрохын зэрэгцээ баян, ядуу бүгд л дүнсгэр том хашаа барьсан нь эдгээр сүм хийдийн сүүдэрт ямар нэг аюул нуугдаж буйг сануулах мэт. Саарал, онхол, донхол, тоостой гудамжнууд нь модон хашаатайгаа зохицжээ. Харин

гудамжаар алхах хүн зон өнгөний төгс хослол мэт харагдана. Тод улаан орхимж, хурц шар өнгийн дээл өмсөж, нэг мөрөө давуулан улаан орхимж орхисон хийдийн лам хуврагууд, шоколадан хүрэн дээл өмссөн бас нэг хэсэг лам нар нааш цааш холхих нь аргагүй нүдэнд тусна” хэмээн Хүрээнд хөл тавьсан анхны өдрөө л ийнхүү бичсэн нь сэтгэл татам байлаа.

“Гэвч олон янз өнгө алагласан хувцас хэрэглэлтэй нь гагц лам нар бус, жирийн хүмүүс ч гэсэн гайхалтай өнгө өнгийн хувцас зүүсгэлээр гоёх бөгөөд өнгөний сонголт нь улам арвин ажээ. Цагаан, саарал өнгө хаа нэг, харин шар, улаан, хөх, ногоон өнгө элбэг тохиолдоно. Түшмэл болон эмэгтэйчүүдийн хувцас хэрэглэлд эдгээр өнгийг алаглуулан оруулна. Завсрын өнгө барагтай тохиолдохгүй, бүгд л үндсэн өнгөөр гоёно. Малгайнаасаа эхлээд гутлаа хүртэлх монголчуудын өмссөн дэгжин хувцас хэдий өнгө гундсан байсан ч бүхий л талаараа гайхалтай харагдана. Өдрийн хөл хөдөлгөөнтэй цагаар гудамж руу харвал өнгө гэрэл бүхнийг эзэгнэх мэт санагдана. Гагцхүү хар өнгийн хувцас гэвэл хятадуудын урт дээлийнхээ гадуур өмсдөг богино хүрэм, мөн тэр үеийн хятад эрсийн толгойд алагчлалгүй залардаг тоорцгон малгай байлаа. Хаа нэг хар хувцас өмссөн оросууд харагдах боловч тод өнгөнд уусаад барагтай ялгарахгүй бөлгөө” (2022: 76) хэмээн зуу гаруй жилийн өмнөх монголчуудын өмсөж, хэрэглэж байсан зүйлсийг нүдэнд харагдтал бичээд “Өргөө хотын гудамжны энэ гайхалтай сайхан өнгө алагласан хувцаслалт хожим бага багаар буурахыг харахад гуниг төрж билээ” хэмээн тэмдэглэснээс үзвэл

монголчуудын амьдралын хэмнэлд өөрчлөлт орж эхэлснийг хэлнэ. Эндээс монгол маань хичнээн их өөрчлөгдсөн, бидний сэтгэлгээ, бодол, сэтгэхүйн тусгал ямар болсоныг эрх биш тунгаавал зохилтой.

“Орос байшин хийгээд Сибирийн зочид буудлаас монгол гэр нь илүү дээр юм гэсэн бодол төрж билээ”, “Зайтай ханагар гэрт ороход ойрд ийм тухтай сууцанд ороогүй мэт санагдана (2022: 59) гэсэн өгүүлбэрүүдийг уншаад зуун жилийн дараах монголчууд монгол гэрийн талаар ийм үг бичиж байна уу? хэмээн бодоход хүргэв.

“Ларсон, Алмблад хоёр Өргөөд долоо хоног орчмын өмнө ирсэн байв. Өргөө дэх Амьд Бурханд Ларсоны хүргэж ирэх учиртай Форд машиныг барьж, хатагтай Алмблад хоёр хүүхдийн хамт Хаалган хотоос тэмээн жингээр явах болоход ноён Ларсон түүнд бараа болж, мориор иржээ” (2022: 65) хэмээн бичсэн нь Богд хааны хэрэглэж байсан Форд машин чухам хэзээ Монголд ирснийг тогтоох боломж олгоно.

Тэрбээр Монголд байхдаа “Лувсаннянцан. Өргөөдөө олны танил, миний хувьд хамгийн дотно санагдах энэ нэр хожим алс бөглүү газраас дэлхийн нөгөө хязгаарт танигдсан нэр болсон юм. Зэрэг дэв ахисаар тэргүүн зэргийн түшмэл болсон ч эртний анд Лувсаннянцан хэвээрээ л үлдсэн энэ хүнтэй амьдралын зам нийлж, анд нөхөр бололцоно гэж тэрхэн үед зүүдэлсэнгүй явлаа” (2022: 67) хэмээн Хүрээний алдартай баян, боловсролтой, Ларсоны орчуулагч хийж байсан Лувсанжанцан бэйсийн нэрийг бага зэрэг ташаарч бичсэнээс бусдаар өөлөх зүйлгүй.

Зуу гаруй жилийн өмнө

монголчууд ядуу, тарчиг, харанхуйд нэг муу аж төрж байсан гэсэн ойлголт монголчуудын тархинд социализмын жилүүдэд лав сууж, монгол хүн өөрөө өөрсдийгээ голсоор, бусдыг магтсаар уджээ. Тиймээс зуун жилийн өмнөх Монголын Нийслэл Хүрээ, Богд уул, Туулын хөвөө, Богд хааны ордон, энгийн нэгэн монгол гэрт нэг ороод үзэхэд гэмгүй байх, монгол залуус.

“Маргааш өглөө нь Лувсаннянцан биднийг гэртээ урив. Хоёр том гэрийнхээ нэгд гэр бүлийн хамт, харин гал тогооны зориулалттай нөгөө гэрт нь зарц нар нь амьдардаг байв. Бидний их гэртээ урихад амьдралдаа тийм сайхан гэрт орж үзээгүй би босгоор алхахдаа л гайхан алмайрч орхив. Уужим, цэвэр, цэмцгэр, гэрэлтэй энэ гэрийн өвөрмөц гоёмсог тавилга, бурхан тахил нь төгс сайхан зохилджээ. Чухам юу миний харцыг хамгийн түрүүнд булаасныг бүү мэд, тэнд байсан бүхнийг нүдээ хужирлан харж билээ. Өглөөний хүйтэн агаарт өрхөө бүтээгээгүй, тулганд гал түлээгүй хэр нь ээ гэрийн дотор дулаахан байсан нь содон санагдаж байлаа. Тэр үед модон шалны сөхдөг нээлхийг нээж, урд амнаас нь галладаг тоосгон пийшин шалан доороо барьсаныг би мэдээгүй юм. Галын утаа шалан доорхи хоолойгоор дамжин гэрийн хойно босгосон яндангаар гадагшилна”. (2022: 70)

Богд уул гэдэг нь “Бурханы уул” гэсэн утгатай бөгөөд үзэгдэх дүр байдал нь нэртэйгээ зохицсон гэмээр энэ уул шашин шүтлэгтэй монгол хүн төдийгүй байгальд хайртай хэн бүхний “Бурханы орон” ажгуу. Дархан цаазат энэ ууланд ан ав хийх, алив амьтны амь хөнөөх, мод бут тайрахыг хориглох тул онгон байгалийн мод бут

цэцэглэн ургана. Байгаль өөрөө энэ уулыг онгон дагшин хийгээд үзэсгэлэн төгс урлажээ. Зуны улиралд амралтын өдрөөрөө амарч яваа хүмүүс, олон төрөл зүйл ан амьтны хувьд монголын үндэсний цэцэрлэгт хүрээлэн болсон эл уул аргагүй диваажин байлаа. (2022: 91)

Өргөө хотын өмнө зүгт Туул голын үндсэн голдирлын эргээс холгүйхэн Богд уулын нөмөрт голын хөндийн эргэн тойрноосоо багавтар өндөрлөг тэгш тал дээр Амьд Бурханы ордон болох орос маягийн хоёр давхар томхон барилга байлаа. Байшинг гуалингаар барьж, гадна талаас нь шавардаад цагаанаар будаж, ногоон төмрөөр дээвэрлэжээ. Өмнөхөн нь ордны урд талыг илтгэх хэдэн мод тарьжээ. Ордны гадуур цагаанаар будаж, дээр нь жигд өргөн босоо хар судал татсан банзан хашаа үргэлжилнэ. Ордны баруун талын сүмийн барилгыг тойруулан өндөр хэрмэн хашаа барьжээ. Урд талаараа шарын шашны олон арван бэлгэдлээр чимсэн хаалга, хашаан дээгүүр нь цухуйх сүмийн орой, модны үзүүр энэ бүхнийг харахад сэтгэл тайвширч, тааламжтай сайхан болно.

Өнөөдрийн Улаанбаатар хотын утаа, замын түгжрэл, тархины тураал энэ бүхэн зуун жилийн өмнөх Монголд ор сураггүй байсныг эл номоос мэдэж болно.

“Он жилийг үдэхийн хэрээр энэ улс орон, Монголын ард түмэн улам ихээр таалагдах болов. Монгол орон анхнаасаа л миний гарыг атгаад эргэж тавиагүй юм. Энэ улс, энэ ард түмэн миний сэтгэл зүрхнээс үүрд уяатай байх болно” хэмээн тэмдэглэсэн Оскар Маменд монголчууд “Өндөр Майдар”

хэмээн нэр хайрласан нь оносон байж магад хэмээн бодно.

“Монголын хувьсгалын шалтгаан” гэсэн бүлэгт Оскар Мамен “1911 оны Монголын хувьсгалын дараах жилүүдэд миний уулзаж учирсан гадаадынхан бүгдээрээ л Орос Улс энэ бүхнийг зохион байгуулсан гэж үзэж байлаа. Мөн Хятадын албан тушаалтнууд болон Хятадын хүн амд зориулсан сонин хэвлэлүүдээс ийм санаа цухалзаж байсан юм” (2022: 101) гээд “Миний бодлоор Монголын хувьсгалд төр засаг, хувь хүний түвшинд хятадууд л өөрсдийгөө буруутгахаас өөр аргагүй юм” хэмээн тэмдэглэсэн буй.

“Барууны улс орон монголчуудын талаар маш бага мэддэг нь хачирхалтай санагддаг байлаа. Тэр бүү хэл монголын түүхийг сонирхдог хүмүүс ч Монголд өрнөж буй сүүлийн үеийн нөхцөл байдлыг ухаарахгүй байх шиг” хэмээн зуу гаруй жилийн тэртээ Оскар Мамены тэмдэглэсэн үг бүр өнөөгийн Монголын талаарх барууныхан, барууны орнуудын монголч эрдэмтдэд ч хамаатай биш гэвэл хэн итгэх вэ.

Энэ нь барууны орнуудын сургуульд “газрын зураг дээр Монголыг Хятадын нэг хэсэг мэтээр харуулж, бид ч сургуульд байхаасаа л тус улсыг тийм мэтээр ойлгож сурсантай холбоотой” болохыг тэрбээр тун оновчтой харж дүгнэж, “Үнэндээ түүхийн аль ч үед, эдүгээ ч тэр Хятад Монголыг бүхэлд нь хяналтдаа оруулж байсан удаагүй гэдгийг цөөхөн хүн мэддэг бололтой” (2022: 101) хэмээн Монголын түүхийн талаар тун сайн ойлголттой болохоо илэрхийлсэн байна.

“Хятадууд бүхий л түүхэндээ монголчуудыг “зэрлэгүүд” гэж нэрлэж

ирсэн явдал бөгөөд хэрэв монголчууд өнөөгийн хятадуудын эрхшээлийн эсрэг бослого гаргавал хятадууд тэднийг эргэлзээгүй дээрэмчид хэмээн нэрийдэх болно” (2022: 102) хэмээн бичсэнээс үзвэл дэлхий даяар монголчуудыг “зэрлэгүүд” хэмээн ойлголт түгэхэд тэдний хувь нэмэр багагүй байсныг мэдэж болохоор байна. Ийм үзэл хандлага зуунаар дамжин үргэлжилсээр байгаа бөгөөд худлыг мянга дахин давтахаар үнэн болдог гэдгийн нэгэн адил болж, харин үнэнийг таниулж, худлыг залруулах тийм ч амар биш бололтой.

“Хятадуудын хүлээн зөвшөөрөхийг хүсдэггүй бас нэгэн зүйл бол монголын ард түмний үндэсний үзэл юм” (2022: 102), “Хятадуудынхаар монголчууд өөрсдийгөө гаргуунд гарган байж, хятадын төлөө, хятадтай хамт байх ёстой бөгөөд эс чадвал хэрэгтэн болно” (2022: 102) хэмээх мөрүүд чухамдаа түүхээсээ монголчууд үнэнийг олж мэдээсэй хэмээн бичиж үлдээсэн монголд элэгтэй эрхэм хүний чин сэтгэлийн үг бус уу. Бид туулж ирсэн түүхэн замналаа дээр бичсэн үг өгүүлбэрийн агуулгаас тунгаан бодоход илүүдэхгүй буй за.

Монгол руу ирэх гадаадынханы зам Хятадаар дамжих, эсвэл Оросоор дамжих байв, саяхан болтол. Одоо л бид гурав дахь ертөнцтэй агаарын замаар харьцаж байгаа болохоос бус өмнө өөр Монголд ирдэг зам байсангүй. Тиймээс Оскар Мамены бичсэнчлэн “гадаадын иргэдийн дийлэнх нь Монголын талаарх аливаа асуудалд хятадуудын үзэл бодлыг илүүтэй сонсох хандлагатай байсан бөгөөд ямартай ч энэ байдал нь Европ дахь их дайн дуустал өөрчлөгдөөгүй” (2022: 102) нь Монголын талаар

баримтлах зарим гадаад улсын бодлогод ч нөлөөлж байсан байх магадлалтай билээ.

“Монголчууд бахархлыг нь төрүүлж, ирээдүйн мөрөөдлийн утга учир нь болсон гайхамшигтай өнгөрсөн үетэй ард түмэн юм” (2022: 103), “монголчууд түүхээ чамгүй сайн мэддэг ард түмэн бөгөөд түшмэд болон бас бус хүмүүс эх түүхээ эртний гар бичмэлээс уншихын зэрэгцээ түүхэн үлгэр домгоо эцгээс хүүд уламжлан дамжуулдаг билээ”.

“Өнөөг хүртэл монголчууд 12-13 дугаар зууны үеийн аугаа их хүнийхээ тугийн дор амьдарч ирсэн хэв маягаа тууштайгаар хадгалж, энэхүү гайхамшигт эзэнт гүрнийг цогцлоогчийнхоо олон хууль цаазыг хүндэтгэсээр иржээ” (103) хэмээн ХХ зууны эхэн үед амьдарч байсан монголчуудын талаар чухам үнэнийг товч бөгөөд тодорхой тэмдэглэсэн байна.

“Хятадын эзэн хаад Монгол Улс болон умарын их газар нутгийг бүхэлдээ тэднийх хэмээн үздэг байсан нь эргэлзээгүй боловч түүхэнд дурдсанаар тэдний Монгол дахь эрх мэдэл өчүүхэн төдий байсан юм” (104) хэмээн Оскар Мамен Монголын дэлгэрэнгүй түүхийн эртний судрыг гадаад хэлээр буй монголын түүхийн эх сурвалжуудтай харьцуулж үзээд ийнхүү дүгнэсэн байна.

Тэрбээр ХХ зууны эхэн үеийн Монголчуудын тухай “энэ нутгийн ард түмэн бол нэгэн цагт агуу их цэргийн сүр хүчин дор дэлхийн талыг эзэлж явсан хүмүүсийн үр удам билээ” хэмээн тэмдэглэж, “Халх бол эртний Монголын эзэнт гүрний төв бөгөөд монголчууд энд байсан эртний нийслэл Хархориноос өргөн уудам

эзэнт гүрнийг удирдаж байв”, “Энд монголчуудын нэрлэж заншсанаар Бурхны хот буюу одоогийн нийслэл Өргөө хот байрлах бөгөөд саяхан нэрийг нь Улаанбаатар болгон өөрчилсөн юм. Энэ л хотоос Монголын сүүлчийн эзэн хаан Зөвлөлт засаг эрх мэдлийг нь хураах хүртэл улс орноо удирдаж байв” (105) хэмээн Богд хааны тухай бичсэн буй.

1911 оны Монголын хувьсгалын шалтгааны тухайд тэрбээр “Ихэнх амбан монголчуудыг ерөнхийд нь дорд, зэрлэг балмад хүмүүс хэмээн харж, харьцаж байсан бөгөөд алтан ургийн ноёд түшмэд төдийгүй ард түмний дургүйцлийг хүргэсэн нь жам ёсны хэрэг байлаа. Манж амбан Өргөө дэх бүхий л эрх мэдлийг атгаж байсан бол аймаг хошуудад дөрвөн хан, тэдний доорх ноёд улс орноо өөрсдийнхөөрөө удирдаж, хятадын нөлөөнд автахыг үл тэвчинэ” хэмээн онцлон тэмдэглэсэн нь түүний Монголд ирээд олж авсан мэдлэгтээ тулгуурласан дүгнэлт байлаа.

Мөн түүнчлэн “Эрт нэгэн цагт их хааныхаа дор нэгдэцгээж байсан энэ хүмүүс эдүгээ Өргөө дэх Амьд Бурхан буюу ламын шашны тэргүүнийхээ дор мөн адил нэгдэцгээжээ. Ийнхүү хятадууд монголчуудыг улам бүр нухчин дарахаар хөхүүлэн дэмжиж байсан ламын шашин монгол зоныг холбосон хамгийн хүчирхэг алтан аргамж болсон нь тодорхой байлаа” (2022: 116) хэмээн 1911 оны Монголын үндэсний хувьсгалын нэг хөшүүрэг, монголчуудыг нэгтгэсэн томоохон хүчин зүйл бол бурханы шашин байсан хэмээн тэмдэглэн үлдээсэн нь зуу гаруй жилийн дараах түүхэн эх сурвалжийн үнэ цэнтэй зохиол болохыг илтгэнэ.

“Хятадуудад илт дургүйцсэн

байдал, үзэн ядалт, жигшил зэвүүцэл, монгол хүн бүрийн сэтгэлд орших бөгөөд эрх чөлөөний тухай сэм яриа олон жилийн нүүр үзэж байв” гээд “Хятадад өрнөсөн хувьсгал монголчуудыг хятадыг эсрэг босоход хүргэсэн” хэмээн бичдэг хүмүүс эдүгээ ч байдаг билээ. Тэгвэл энэ талаар Оскар Мамен бээр “Хятадад гарсан хувьсгал нь монголчуудад илүүвтэр боломж олгож, асуудлыг хурдасгасан төдий юм” (117) гээд Монголчууд бүр хятадын хувьсгал гарахаас бүр өмнө үндэсний тусгаар тогтнолын төлөө тэмцэл өрнүүлж, төр улсаа сэргээх талаар нууцаар хөдөлж эхлэсэн болохыг тодорхой өгүүлжээ. Түүгээр ч үл барам “Хятадад хувьсгал дэгдээгүй байсан ч монголчууд тун удахгүй босох байсан гэдэгт би гүнээ итгэж байна” (117) хэмээн онцолсон нь тухайн үеийн монголчуудын үндэсний үзэл санаа хэр зэрэг байсны илэрхийлэл хэмээн үзэж болно.

Дээр дурдсан “монгол хүн бүрийн санааг зовсон” бүхэн 1911 оны Монголын үндэсний хувьсгалын үндсэн шалтгаан хэмээн Оскар Мамен үзэж, номондоо эл асуудлыг нэг бүлэг болгон авч үзэж, шинжилгээ хийсэн нь оновчтой болсон байдаг. Оскар Мамен 1911 оны Монголын үндэсний хувьсгалд Оросын хүчин зүйл нөлөөлсөн болохыг үгүйсгээгүй юм.

Оскар Мамен “Халх нүүдэлчид аядуу зөөлөн боловч үргэлж дуу хөөр болсон, шашин шүтлэгтээ үнэнч, түүхээ мартдаггүй, ямагт гэрэлт ирээдүйд тэмүүлсэн ард түмэн байсан юм. Ийм үндэстний сүлд хийморь хэзээ ч доройтох ёсгүй билээ” (118) хэмээн монголчуудаа үнэлж, захисан сэтгэлийн халуун дулаан үгсээ тэмдэглэж үлдээсэн нь өнөөгийн

МОНГОЛЧУУДАД хандсан захиас ч хэмээн хүлээн авбаас зохилтой санагдана.

“Тэр үед Монголын ханууд болон нийт язгууртан ноёд хувиа хичээсэн улс биш гэдгээ харуулсан юм. Тэд өөр хоорондоо болоод аймаг хошуудаараа ямарваа зөрөлдөөнгүйгээр нэгэн үзүүрт сэтгэлээр эвлэлдэн нэгдэж, их хэргээ бүтээх тэргүүн зэргийн арга замаа сонгосон билээ. Арван хоёрдугаар сарын найманд Амьд Бурхан буюу Хутагтыг Монголын эзэн хаанаар өргөмжилж, Богд хаан буюу Бурхан хаан хэмээн нэрийдэв. Монголчууд хөгшин залуугүй хөөрөн баярлаж, Богд гэгээн хэмээн авгайлдаг, хайрлаж шүтдэг эрхэм дээдэс нь эдүгээ Богд хаан болсонд урьд урьдынхаасаа илүү ихээр сүсэглэх болов. Өглөөнөөс үдэш болтол голын эрэг дээрх ордны эргэн тойронд зон олон цугларч, шинэ хааныхаа адистидыг айлтган, чадал чинээгээрээ өргөл барьж байлаа” (124) хэмээн сэргээн тунхагласан Монгол Улсын төрийн тэргүүнээр Богд эзэн хаан суусан тухай өөрийн нүдээр үзэж, чихээр сонссоноо дүрслэн бичсэн буй нь үнэхээр сонирхол татаж байна. Энд бичсэн 12 сарын 8 бичсэн нь бага зэрэг ташаа болсон байх магад хэмээн бодно.

“Монгол түшмэд өрх гэр, бараа бологсдоо дагуулан Өргөө хотод ирэхийг өдөр бүр хардаг байлаа”, “Тал бүрээс хүмүүс ирэх болж, морь унасан цэргүүд хөлхөх нь нэмэгдэв” (2022: 125-6) хэмээн Манж амбаныг Хүрээнээс хөөн явуулж, Монгол төр улс, тусгаар тогтнолоо сэргээн тунхаглах үйл явц өрнөж байсан үеийн талаар бичсэн байв.

1911.12.29

Тусгаар тогтол, төр улсаа сэргээн

мандуулсан 1911 оны 12 сарын 29-ний өдөр Хүрээнд ямар үйл явдал болсон талаар цаг минутаар бичсэнийг үзвэл монгол хүний сэтгэлийг өөрийн эрхгүй гойд татна.

Ингээд Богд хааныг хаан ширээнд залах түүхэн 12 дугаар сарын 29-ний өдөр тохиов. Өмнөх өдрүүдийг бодвол цаг агаар дулаахан, таатай сайхан өгөөд миний хувьд мартагдашгүй нэгэн өдөр болж билээ. Бид өглөө эртлэн босож, өдрийн өл даахуйц цай унд уусан авч юмыг яаж мэдэх вэ халаасандаа хэдэн шоколад хийлээ. Бид ноён Ларсон, Алмблад нарын очоод тэндээсээ дөрвүүл мориндоо мордож, баруун хотын алтан оройт хийдийн урд талын том задгай талбайд өглөөний арван цагийн үед хүрэв. Жаран дэлэм орчим газрын зайтай, хоёр жигүүрээр жагссан монгол цэргүүд алтан оройт хийдээс ордон хүртэлх хоёр бээр орчим газрыг хүрээлэн хамгаалж, зүүнээс баруун тийш чиглэсэн бүх хөдөлгөөнийг зогсоожээ. Хоорондоо нэг дэлэм орчим зайтай, мөр зэрэгцэн жагссан цэргүүд цөмөөрөө мориноосоо бууж, цулбуураас нь хөтөлсөн байх бөгөөд хоёр жигүүрийн энд тэнд төвөд болон монгол бичээстэй цэргийн туг өргөжээ. Гэвч цэргийн урт жагсаалаас илүүтэй сэтгэлд минь буусан дүр зураг бол цугларсан олон түмэн байсан юм. Монголчууд эр эмгүй хуран цугларч, хамгийн сайхнаараа хувцасласан байв. Монгол ноёд, эхнэрүүд дэгжин хээнцэр хүндэтгэл ёслолын хувцсаа өмссөн байхыг миний бие анх удаа энд харсан бөгөөд хэзээ ч үл мартагдах, хараад ханшгүй гайхалтай дүр зураг байсан билээ. Орой дээрээ албан зэргийн жинс, ар руугаа унжсан тас хар тогосын өдөн отготой, шовгор булган малгай, өнгө хийцээрээ хуучин

цагийн манж түшмэлийн дээлээс хол илүү уран шаглаас оёдолт дээл, хээ угалз урласан ёслолын гутал энэ бүхэн цогцоороо мөнгөн эмээлтэй, өнгө зүс шилмэл, омголон морьд унасан үлгэрийн баатрыг амилуулах ажээ. Би эхэндээ энэ бүх гоёлын өмсгөл, зүүсгэл болсон найз нөхөд, танилуудаа гэнэтхэн тааралдах мөчид танихгүй будилж байлаа. Өнгө бол энэ хүмүүсийг илэрхийлэх хамгийн гол чанар бөгөөд хэчнээн сайн авсан зураг түүнийг илэрхийлж чадахгүй нь харамсалтай. Лам нар ч мөн энэхүү ёслолын арга хэмжээнд зориулан хувцасласан байсан бөгөөд тод улаан, шар өнгө нь тэдний хаа сайгүй байгааг харуулж байлаа. Тэр бүү хэл элдвийг сонирхох балчирхан хүүхдүүд хүртэл гоёлын хувцсаа өмссөн байв. Энэ бүхнийг харахад жирийн морин аялагчийн хувцастай гаднын дөрвөн иргэн бид л олны газар нийцэхгүй, үзэсгэлэнт дүр байдлыг гутааж байгаа мэт сэтгэгдэл төрөхийн зэрэгцээ зүүн жигүүрт жагссан цэргүүдийн талд биднээс өөр гадаад хүн байсангүй. Харин нөгөө талд дөрөв, таван орос хүн явж харагдсан бөгөөд Өргөөгийн оросууд энэ мэт үйл явдлыг төдийлөн сонирхохгүй байгаа нь их л хачирхалтай байв. Цөөн боловч ирсэн оросууд нь хэсэг зуур байснаа тэгсхийгээд алга болоход дараагийн хэд нь гарч ирж энэ тэрүүгээр түр ч болов явна. Бидний адилаар оросууд ч бас энэ олны дунд нийцгүй мэт харагдавч, энэ мэт гайхамшигтай цугларсан олны зүг энгийн дүр байдалтай ирчихээд европчуудын сониуч зангаар өөрсдийгөө зөвтгөх нь зохижмгүйн дээр бид хамгийн сайхнаараа гоёсон ч энэхүү ард түмний хажууд хямдхан, молхи толхи харагдах буюу.

Богд хааны ордноос үе үе буун дуу ганц удаа сонсогдож, тэр болгонд нүүгэлтсэн өтгөн хар утаа ордны хаалганы гадна талын нэгэн цэгээс эгц дээшээ цэнгэг агаарт манарах бөгөөд ёслолын буудлагын буу болон их хэмжээгээр хэрэглэж буй дарийн байршлыг заана. Арван цаг хагасын үед буун дуу гурвантаа гарсан нь Богд хаан морилж айсуйн дохио бололтой цэргүүд үл ялиг хөдөлцгөөж, жигд зайгаа барихад хэсэг албаны хүн жагссан цэргүүдийн урдуур нааш цааш яаран давхиж, чангаар тушаал өгч байв.

Удалгүй ордноос баярын жагсаал гарч, жагссан цэргүүдийн зүг ирж яваа харагдав. Бид алтан хийдийн урд талын томхон талбайн хавьд зогсож байсан учраас ордноос хийдийн хаалга хүртэлх зам нэлээд сайн харагдаж байлаа. Жагсаал нэг их удалгүй бидний өмнө тушаа хүрч ирвэл эхэнд нь хосгүй сайхан морьд унасан, гайхамшигтай, үзэмж төгс хувцасласан олон ноёд, өндөр дээд албан тушаалтнууд түүчээлэн явах ажээ. Ноёд, түшмэдийн араас тавь, жаран дэлэм орчим газарт төвөд бичээс бүхий том шар туг барьсан цэргийн бие бүрэлдэхүүн орж ирэв. Түүний араас мөн адил хоорондын зай авч нэлээд сүр жавхланта хоёр түшмэл хэд хэдэн шар, цагаан туг барьсан томхон морьт цэргийн бие бүрэлдэхүүн дагуулсаар гарч ирэв. Цэргүүд цэнхэр дээлээр жигдэрч, орос жадат буу үүрч, ташаан тушаа сэлэм зүүжээ. Эдгээр цэргээс нэлээд хойно морь унасан, тод шар ангийн дээлтэй олон тооны лам, мөн архан талд нь хэсэг хүрэн дээлтэй лам нар орж ирэв. Лам нарын арын чөлөөнд хоёр том цагаан зүсмийн тайга нохой дагуулсан нэгэн түшмэл явах ажээ. Нохойны хойхон морьтой

таван хүн шоо дөрвөлжин хэлбэрээр жагссан байх бөгөөд төв дунд нь яваа хүн нь асар том шар туг барьж, тугийн оройгоос дөрвөн этгээдэд намирах шар дурдан дээснээс бусад нь барьсан харагдана. Энэхүү тугийн архан талд хоёр дугуйтай, хятад маягийн дээвэр, хэв загвар бүхий гоёмсог жууз сүйхэнд Богд хаан морилох бөгөөд жуузыг тал бүрээс нь тод шараар өнгөлжээ. Жууз тэргийг хэдэн морьтой лам нар залж явах бөгөөд мөн тэрэгний арлаас шар дээсээр бэхэлсэн хөндлөн дамнуурыг хоёр талд нь тус бүр дөрвөн лам эмээл дээрээ дүүрсэн байв. Богд хааны жууз тэрэгний чанх ард басхүү адилхан сүйх тэрэг явах бөгөөд мөн л лам нар залж яваа харагдана. Энэхүү сүйх тэргэнд эдүгээ хатан болоод зогсохгүй их дагинаар өргөмжлөгдсөн хааны гэргий морилох ажээ. Энэ хоёр сүйх ойртон ирэхэд зам хамгаалж зогссон цэргүүд сөгдөн сууцгааж, тэрэг цааш зуу орчим дэлэм газар холдоход босцгооно. Хаан эзний хоёр тэрэгний архан талд шар, хүрэн өнгийн хувцастай хэсэг бөөн лам, дагаад өөр өөр туг намируулсан цэргийн ангиуд ар араасаа орж ирэв. Эцэст нь цэргийн цувааны сүүлч явж өнгөрөн, алтан хийдийн эргэн тойронд жагссанаар баярын жагсаал өндөрлөв. Бидэнд сүм рүү ойртох ямарваа боломж үгүй байсан тул дулаацах зуураа хавь ойрын хүмүүсийг ажин явлаа. Хийд дотор хаан ширээнд залах ёслолын арга хэмжээ болж, Монголын бүхий л ноёд Богд хаан болон эх орондоо үнэнчээр зүтгэхээ тангараглаж буй хэмээн бидэнд хэлсэн юм.

Хэд хэдэн удаа гурвантаа буудсаныг эс тооцвол нэлээд удаан хугацаанд хийдийн гадна дорвитой юм болсонгүй.

Хоёр цаг орчим хүлээсний дараа өмнө зүгээс жагссан цэргийн дундуур

тоос манарсаар хурдтай ойртон айсуу байв. Энэ бол Богд хаанд нутаг нутгаас өргөн барьж буй 300 цагаан зүсмийн морь, 100 цагаан тэмээнээс бүрдсэн баярын бэлэг байлаа. Эдгээр малаа хийдийн зүг туусаар бидний хажуугаар өнгөрч, цэргүүдийн цаагуур ороод бараа нь тасрав. Энэ бүхэн үнэхээр сайхан харагдаж байсан юм. Сүргийн түрүүнд адуу хатирч, араас нь тэмээ зөөлөн тэших ажээ. Адуугаа шар торгон ногтоор ногтолж, хүзүүг нь үнэгний арьсаар ороожээ. Тэмээ бүрийн хүзүүнээс хоёр булганы арьс зүүж, хамрыг нь цэвэр мөнгөн буйлаар буйлаж, шар торгоор бурантаглажээ. Энэ бүхэн чухамхүү хаан хүнд нийцэх бэлэг байсан бөгөөд харин монгол нутагт цагаан тэмээ ховорхон учир энэ бүх цагаан тэмээг цуглуулах амаргүй ажил байсан нь лавтай. Ингээд бид дахиад л удаан хүлээж, дулаацахаар нэг бол мориндоо мордож, нэг бол алхсаар байв. Дотор газраас өр нэхэх бүрийд шоколадаа идсэн боловч өдрийн уртад аргагүй ихээр өлсөж байв.

Энэ үед алтан хийдэд өрнөж байгаа үйл хэрэг намжиж байх шиг байв. Цугларсан олон Богд хаанд бэлэг сэлтээ өргөж байна гэснээс бусдаар юу болж байгааг бид мэдсэнгүй. Орой болоход хийдийн гадаа гурвантаа буун дуу гарсан нь цэргүүдэд бэлэн байх дохио өгч байгаа бололтой байв. Хагас цагийн дараа ямар шалтгаанаар юм бүү мэд буун дуу дахин гурвантаа гарч, хэсэг чимээгүй байснаа хоёр дахь удаагаа дахин гурвантаа буудав. Нар баруунтаах уулын цаагуур хэвийж, харуй бүрий болох цагт ёслолын жагсаал ирсэн дарааллаараа хийдээс хөдөлсөн бөгөөд энэ удаад нэлээд хурдавтар ордны зүг жолоо залав. Бид жагсаалын түрүүчийг л тодхон

харж, бусад нь хатирах морьдын туурайн өтгөн тоосонд дарагдаад харагдахгүй болж, харуулын цэргүүд хүндэтгэлтэйгээр өтгөн тоосон дунд сөхрөн суух зуурт урдуур өнгөрөх хоёр шар тэрэгний барааг арайхан олж харав. Жагсаалын сүүлч өнгөрөхөд харуулын цэргүүд мориндоо ухасхийн мордож, ширүүхэн давхиж одоцгоов. Тэдний хувьд хөл дээрээ өдөржин зогссон хүндхэн өдөр байлаа. Бид ч мордож, үдшийн бүрийд гэрийн зүг жолоо залахад унасан морьд маань урагш зүтгэж давхиж, Наймаачин хүрэх таван бээр орчмын чулуурхаг замын турш тэмүүлэв. Морьд маань унасан эздийнхээ нэгэн адил даарч, өлссөн бололтой, өдрийн гэрэлтэйд их л хянуур болгоомжтой явдаг чулуу ихтэй замдаа эзэн морь хоёул сэтгэлээ чилээх сөхөөгүй явлаа. Ус, кофе, овьёос, үхрийн жигнэсэн мах бүгд сэтгэлийг эрхгүй догдлуулах буюу. (2022: 127-9)

Ийнхүү 1911 он, мөн Монголын хувьсгалын эхний үе шат өндөрлөв. Монгол улс ямар ч байсан Хятадын засаг захиргааг халж, эзэн хаанаа хэлэлцэж тогтож, Хятадыг энэ хэр тоглоомоос гаргав. Энэ хүртэл миний бичсэн бүхэн бидний Өргөөд нүдээрээ харж, чихээрээ сонссон зүйл мөн билээ. (2022: 129)

Миний мэдэхээр Өргөөгийн хувьсгалын үеэр нэг ч дусал цус гаргасангүй, цаашлаад нударга зөрүүлж, хэрүүл тэмцэлд ч хүрээгүй юм. (2022: 129)

“Бид өнөөг хүртэл Оросуудыг Монголын энэхүү тусгаар тогтнолын хөдөлгөөний тууштай хөдөлгөгч хүч нь байсан хэмээн бодож ирсэн” (2022: 129) гэвч “Монгол найзууд маань манжууд Монголын талаар баримталж

ирсэн бодлогоо хэрхэн өөрчилсөн, монголчуудыг давуу эрхтэй ард түмэнд үзэхээ больж, монголчуудын эрх, газар нутагт санаархагч хятадуудыг өөгшүүлсэн” (2022: 129), “Монголын бослого гарах үед монголчууд газар нутгаа бүхэлд нь алдаж, хятадуудад бүрэн уусах туйлын аюул нүүрлээд байсан” (2022: 131) нь Монголын үндэсний хувьсгалын үндсэн шалтгаан болсоныг тодорхой тэмдэглэжээ. Энэ тухайгаа Оскар Мамен монголчууд ойр дотно харьцаатай болж, тэдний бодолыг мэдэж, “тэдэнтэй сэтгэл зүрхээрээ хамт байсан” хэмээн бичсэнийг уншихад үнэхээр таатай байлаа. Учир нь XX зууны эхээр Монголд аялал, худалдаа арилжааны хэргээр, албан ажлаар ирж, богино, урт хугацаанд суурьшин амьдарч байсан гадаадынхан түүний дотор Өрнөдийнхэний хэн нь ч Оскар Мамен шиг монголчуудыг ойлгож, Монголын соёлыг хүндэлж, бүр бишрэн дээдэлж байсан нь ховор билээ. Тиймээс Оскар Мамены бичсэн үг, өгүүлбэр бүрт түүний сэтгэл нэвт шингэсэн байх бөгөөд түүний бичсэнээс зуун жилийн өмнөх монголчуудын үнэн бодит дүр төрхийг олж харж болно. Тэр ч бүү хэл монголчууд бидний зохиосон, оросуудын оролцоотой байх магад түүхээс ч илүү бодитой түүхийн хуудсуудыг Оскар Мамены номоос олж болно. Чухамдаа 1911 оны Монголын үндэсний хувьсгалын оргил үе болох Богд эзэн хаан сууж, төр улсаа сэргээн мандуулсан тусгаар тогтнолын тунхаглалын ёслол, баярын өдрийн тэмдэглэл гэвэл Оскар Мамены ном болох ба Төрийн ордонд болсон Богд эзэн хаанаа өргөмжилсөн ёслолын тухайд Магсар хурцын бичсэн ном бол эл үеийн үндсэн сурвалж болно.

Богд хааны зарлигаар байгуулагдсан Монгол Улсын Засгийн газар, түүний таван сайд нарын талаар И.Я.Коростовецийн номонд бичсэнтэй төстэй зүйлсийг номондоо оруулсан байна. Оскар Мамен бээр И.Я.Коростовецийн 1925 онд Германд хэвлэгдсэн “Чингис хаанаас Зөвлөлтийн Бүгд найрамдах улс хүртэл” нэртэй Монголын түүхийн номыг үзсэн бололтой байдаг.

1912 оны долоон сарын эхээр Оскар Мамен Г.И.Рамстед лугаа уулзсан мэдээ сонирхол татав. Тэрээр: “Рамстедтэй уулзаж суухад Хайсан гүнтэй танилцах учрал тохиож, ухаан төгс, настан энэ гүнтэн завшааныг алдалгүй Бээжин дэх Британийн дипломат төлөөлөгч, дэслэгч Бинстидэд захидал уламжилж өгөхийг биднээс найрсгаар хүсэв. Доктор Рамстедт уг захидлыг англи хэлнээ хөрвүүлснийг харвал Бээжин дэх олон улсын сайд төлөөлөгч нарт Монгол Улсын Засгийн газраас Өргөө дэх Оросын консулын газраар дамжуулан Монгол улс тусгаар тогтнолоо тунхаглаж, дэлхийн улс гүрнүүдээр хүлээн зөвшөөрүүлэхээр илгээсэн бичгийг хүлээн авсан эсэхийг асуусан” (2022: 138) байжээ. “Бид захидлыг авч орчуулгын хамт илгээв. Мэдээжийн хэрэг оросууд Монголын нот бичгийг дамжуулаагүй гэдэгт бид итгэлтэй байсан бөгөөд энэ хэрэг нь үнэн болох нь хожим тодорхой болсон юм” гэж нэмэж бичжээ. Энэ нь 1912 оны Монгол Оросын гэрээ байгуулагдахаас өмнө болсон байх бөгөөд эл талаар Монголын түүхэнд урьд өмнө тэмдэглэж байгаагүй болно.

Оскар Мамен “Ноён Коростовец монголчуудын аргыг амархан олно гэж бодож байсан бол энэ нь том эндүүрэл

байлаа”, “Монголчууд гагцхүү Халх Монголчууд бус тал нутгийн нийт монголчуудыг нэгтгэхийн төлөө зүтгэж байв. Зарим нь бүр Чингис хааны эзэнт гүрнийг дахин байгуулах санаа бодолтой ч байсан болов уу” хэмээн тэмдэглэсэн байна.

Коростовец үүссэн улс төрийн нөхцөл байдлын улмаас тусгаар Монгол Улсын эгнээнд Халхаас цаадхыг багтаах боломжгүй гэдгийг мэдэгдсэний хариуд монголчууд “Барга, Цахар монголчуудаа Хятадад золиослохгүй, хэрэв бид бүгдээр нэгдэж эс чадвал сая Хятадад дагаар орох биз” (2022: 140) хэмээн мэдэгдээд “унасан ч боссон ч хамтдаа” хэмээсэн байр суурьтай байжээ.

“Коростовец болон түүний засгийн газар монголчуудыг ийм хатуу эх оронч байр суурьтай байхыг урьтаж тооцоолсон гэдэгт би хувьдаа эргэлзэж байна. Монголчуудын дунд хамгийн зоримог, тууштай төлөөлөгч нь Да лам байсан бөгөөд монголчуудын эрхийн төлөө эцсээ хүртэл тэмцсэн хүн юм” (2022: 141) хэмээн Оскар Мамен тэмдэглэсэн нь чухам оновчтой өгсөн үнэлэлт байв.

Манжийн бодлого хэмээн бичиж буй ч Хятадын засгийн газар, Хятадын төр засаг хэмээн Барууны хүмүүсийн бичдэгийн нэгэн адил Манжийн төрийг Хятадын төр гэсэн үзэл хандлага Оскар Мамены зохиолд хааяа гарч байгааг тэмдэглэх нь зүй болов уу.

1912 оны 11 дүгээр сарын 3-нд Монгол Оросын хооронд Найрамдлын гэрээнд гарын үсэг зурсаны дараа Нийслэл Хүрээнд оросуудад итгэх итгэл суларч, бүр казак цэргүүд монгол цэргүүдийн хооронд мөргөлдөөн гарч байсан талаар тэмдэглэсэн байна. Урианхайчууд “Богд хаан болон

Монголын засгийн газраас холбоонд элсүүлэхийг хүсэмжлэн, Гомбодорж тэргүүтэй төлөөлөгчдөө Өргөө рүү илгээхдээ Урианхай ард түмэн эдгээр төлөөлөгчдөөрөө дамжуулан хоёргүй сэтгэлтэй байгаагаа илэрхийлж байлаа” (2022: 141) хэмээн тэмдэглээд Монголтой нэгдэх хэмээсэн Урианхайг оросууд эсэргүүцэж байсан талаар нэлээд тодорхой зүйлсийг бичсэн байна.

“Өвөр Монголчуудаас гадна Манжуурын монголчууд, урианхайчууд монголчуудтай нэгдэхийг хүсэж байлаа. Түүнчлэн Сибирийн буриад монголчуудтай нэгдэхээр санаанд оромгүй төлөвлөгөө боловсруулж байсан сэжим байдаг билээ. Энэ буриадууд хэн болох, мөн Өргөөгийн засагт нэгдэн орох хүсэл эрмэлзэл хэр өргөн олныг хамарсан эсэхийг олж мэдэж боломж хараахан байсангүй” (Оскар Мамен, 2022: 152) гэжээ.

Буриадаар зогсохгүй Сибирийн бусад монгол овогтнуудад итгэл найдвар төрж байсан юм. Сибирийн Алтайн тойрог хавийн торгууд буюу оросуудын нэрлэдгээр халимагууд мөн л монголчуудтай уулзалт яриа хийж байсан тухай олонтоо сонсож байлаа.

Тэр ч битгий хэл манж нар монголчуудыг анзаарч эхэлсэн байна. Ганьсу мужийн манжийн сүүлчийн захирагч хуурай замаар Өргөөд ирж, хэсэг хугацаанд монголчуудтай уулзалт ярилцлага хийсэн тухай мэдээ буй нь урьд өмнө гарч байгаагүй сонирхолтой хэсэг болно. Тиймээс эл мэдээ цаашид нарийвчлан судлах учиг болох нь дамжиггүй.

Гэрээг үзэглэсэн цагаас хойш үе үе орос, монголчуудын хооронд халуун маргаан дэгдэж, асуудлыг шийдвэрлэхээр Коростовец Өргөөд

үлдсэн байлаа хэмээн Нийслэл Хүрээнд Монгол Оросын гэрээ 1912 оны 11 сарын 3-нд гарын үсэг зурсанаас хойш 1913 оны 5 сар хүртэл Монголд үлдсэн Оросын Засгийн газрын бүрэн эрхт төлөөлөгчийн шалтгааныг тайлбарлан бичжээ. (152)

“Энэ үед Да лам, Бинт ван, Хайсан гүн нарыг Өргөөгийн төрийн албанаас зайлуулахыг оросууд шаардсан тухай нэг бус удаа монгол түшмэдээс сонсож билээ. Энэ гурван хүмүүн монголчууд дундаа ухаан билиг хурц тул тэднийг явуулах бодолгүй байв” (155), “Гэвч тун удалгүй 1913 оны 5 дугаар сарын 31-ний өдөр Бинт ван зуурдаар нас нөгцсөн нь хордуулснаар гарцаагүй байв. Энэхүү хордуулсан хэрэгт оросууд шууд ба шууд бусаар оролцсон хэмээн монголчууд үзэж байсан бөгөөд хачирхалтай нь монголчуудтай санал нийлэх хуучны орос нөхөд Өргөөд цөөнгүй байсан юм” гээд “Гэвч оросууд Бинт ванг Богд хаан хорлосон, нарийн дээрээ их хатан аяганд нь хор хийсэн гэсэн цуу үг тараав” (155) хэмээн Оскар Мамен бичсэнийг үзвэл тэрхүү цуурхал зууныг дамжин монголчуудыг тархийг угаасан байлаа. Оскар Мамен Да ламыг “Халхын хамгийн ухаантай толгой” хэмээн дүгнэсэн буй.

“Орос улс эхнээсээ Монголыг цэрэг армиараа хамгаалах аваас монголчуудын өвөрлөж ирсэн тусгаар тогтнолын илтгэл найдвар тун ч бүрхэг болох мэт санагдаж байв” хэмээн Оскар Мамен 1912 онд бичиж байлаа.

Цэргийн үйл ажиллагаа

1912 оны зун, намар Хүрээнээс зүүн болон өмнө зүг өдөр бүр цэргүүд

явж байсан тухай тэмдэглээд “засгаас цэрэг бүрд винтов буу, хайрцаг сум, хоёр ширхэг дугуй булант цай хангамж болгон өгөх бөгөөд” цэргүүдийн эмээл дээрээ ганзгалсан ачаа нь энэ төдийхнөөс үл хэтэрнэ хэмээн бичжээ. (Оскар Мамен, 2022: 173) Тэрбээр цааш өгүүлэхдээ “өртөө цэргүүдийг хонины мах болон цайгаар хангах учир мөнөөх хоёр ширхэг дугуй булант цайны хэрэг тулааны талбарт л гарах” аж хэмээсэн байна.

“Эрчүүд нь бодит байдал дээр гэрээсээ явж байсан ч ялгаагүй зургаагаас долоон зуун бээрийн хол замд гарч байгаа хэр нь ямар нэгэн эд хэрэглэл авч яваа нь үл харагдана. Харин дэлхий дээрх ямар ч сайн эд хэрэглэлээс илүүтэй энэ хүмүүсийн хатан зориг, уужуу ухаан басхүү гайхалтай өөдрөг бодол санаа нь хамгийн үнэ цэнтэй зүйл нь ажгуу” хэмээн Оскар Мамен бичсэн нь тухайн үеийн монголчуудын бодит дүр төрхийг олж харсан хүний үг бөгөөд эдүгээгийн монголчуудын гээсэн эрхэм зүйлс мөн гэдэгтэй маргах хэрэггүй биз ээ.

Таван замын байлдаан гэж бидний нэрлэдэг тэрхүү монгол хятадын хооронд болсон дайны талаар тийм ч их элбэг судалгаа байдаггүй билээ, харин Оскар Мамены номонд Хаалганы замд болж байсан тулаан зэргийн талаар нэлээд их мэдээлэл агуулжээ. (2022: 184)

“Оверланд” маркийн автомашинаар Хаалганаас Өргөө хүрэхээр зорин гарч замаасаа буцсан тухай сонирхолтой тэмдэглэл уншигчдыг сэтгэлийг гойд татах болно. (Оскар Мамен, 2022: 184)

Тэр үеийн Хаалганы Хүрээний замын нөхцөл байдлыг нэгд нэгэнгүй бичсэний дараа тэрбээр “Монголчууд

хятадуудыг үзэн ядаж, жигшин зэвүүцэж, боломжтой бүх аргаар тэднээс салахыг хүсэх авч оросууд тэдэнд аливаа болзол тавихын зэрэгцээ хүчээр ямар ч гэрээнд гарын үсэг зурахад хүргэхээр хүчирхэг байв. Далайд гарцгүй, гуравдагч гүрэнтэй хиллэдэггүй, хоёр улсын хооронд хавчуулагдсан монголчуудад дээшээ тэнгэр хол, доошоо газар хатуу байвч үүнийгээ мэдэж байсан тул нөхцөл байдал хэдий таагүй авч боломжит бүх аргыг хэрэглэж, ирээдүйд илүү дээр өөрчлөлт гарахыг хүлээж, найдахаас өөр хийх зүйл тэдэнд байсангүй” (200) хэмээн Монголын газар зүй, геополитикийн орчинг тун тодорхой, бодитой дүгнэн бичсэн нь зуу гаруй жилийн дараа ч бидэнд хамаатай хэвээр байх ажээ.

Эл үеийн дайнд монголчууд хэрхэн оролцож байсан талаар дүгнэн бичихдээ: “монголчууд Чингис хааны үеэс улбаатай цэргийн ур чадвараа огтхон ч гээж орхиогүй нь лавтайяа харагдсан буюу” (200) хэмээжээ.

Монголын “гүн” Оскар Мамен

Оскар Мамен монголчуудад тус хүргэж, Бээжин дэх гадаад улсуудын элчин төлөөлөгчдөд хандсан Монголын Засгийн газрын бичгийг англи болон хятад хэлээр хөрвүүлэхэд тусалж, уламаар уг бичгийг Ларсонаар дамжуулан илгээхэд тусламж дэмжлэг үзүүлсэн байна. Тэрбээр бичгийн агуулгын тухайд бичихдээ: “гол нь монголчууд өөрийн хэрэг явдлаа улс гүрнүүдэд тайлбарлан таниулж, тусгаар тогтносон ард түмэн гэдгээ хүлээн зөвшөөрүүлэхэд оршиж байсан юм” (205) гээд “Ажил хэргээ нэг мөр дуусгаад бид цэргийн сайд Далай

вангийн (Гомбосүрэн) нэг сайхан оройн зоог барьсан” хэмээжээ.

Ийнхүү Монголын тусгаар тогтнолоо гадаадын улс гүрнүүдээр хүлээн зөвшөөрүүлэхийн тулд Монгол Улсын засгийн газраас илгээсэн захидалыг гадаадын хэлээр хөрвүүлж, хүргэхэд дэмжлэг үзүүлсэн зэрэг хувь нэмрийг нь Монгол Улсын төрөөс үнэлж, Оскар Мамен болон түүний нэгэн нөхөрт гүнгийн зэрэг олгохыг хүссэн боловч тэд “аливаа улс төрийн хэрэгт ямар нэгэн байдлаар гар бие оролцсон мэт харагдуулах алив зүйлийг пүүс маань таалахгүй”(2022: 206) гэж үзэн уг хэргэм зэргээс татгалзсан байна.

Тиймээс Монгол Улсын төрөөс Оскар Мамен, Ларсон болон нэр дурьдаагүй Оскар Мамены найз гуравт “тус бүрд нь Өргөө хотод байр сууц, дэлгүүр хоршоо гэх мэт зориулалтаар барилга барих газар бэлэглэж, газраа дуртай байршилдаа сонгохыг зөвшөөрсөн” байна. (2022: 206)

Мөн түүнд Монголын нутгаар аялахад нь “энгийн нэвтрэх бичиг” олгосноос гадна “зам зуурын аливаа бэрхшээлийг давахад туслаад зогсохгүй мөнгөөр ч тэтгүүлж болох тусгай эрийн бичиг” шагнаж байжээ. (2022: 206)

Харин удалгүй оросууд Монголчуудын гадаад улсын элчин төлөөлөгчдөд захидал илгээсэн болохыг мэдэж, монголчуудаас тайлбар шаардсанд монголчууд “бичихийг хүссэн зүйлээ хэнд ч болов бичих нь зохистой хэрэг хэмээн бодож буйгаа хэлээд цаашид ч энэ мэт хэрэгт оросуудаас зөвшөөрөл авах эрмэлзэлгүй болохоо илэрхийлж”, “захидлыг орчуулахад хэн тусалсан талаар ганц үг ган хийгээгүй” хэмээн

Оскар Мамены бичсэн нь монголын төрийн түшмэд лүгээ хичнээн ойрхон байж, тэдний үзэл бодлыг үнэнхүү ойлгож, хуваалцаж, дэмжиж байсны илрэл хэмээн үзэж болно биз ээ.

Оскар Мамен Монголын хувь заяатай холбоотой чухал үйл хэргүүдийн талаарх мэдээллүүдийг цаг алдалгүй авч байсан нь түүний тэмдэглэлд Сайн ноён ханы Орос улсад хийсэн айлчлал, Гурван улсын гэрээний талаар “Орос, Хятад хоёр хэрхэн шийдсэн, түүнтэй эвлэрэхээс өөр арга зам” үлдсэнгүй хэмээн бичсэн зүйлээс тод харагдана. Ийнхүү “Монголын эзэнт гүрний мөрөөдлийг Хиагтын гэрээгээр үгүй хийсэн” ч “Халх нутаг нэгийг олов, бусдыг хожим олох биз ээ” хэмээн бичсэн нь Оскар Мамен Монголын тусгаар тогтнол, бие даасан байдлын талаар хэр их мэдлэгтэй байсны илрэл лавтай мөн.

Цагаан сар

Оскар Мамены номонд “Цагаан сар” хэмээн нэрлэсэн бүхэл бүтэн бүлэг байх бөгөөд Монголын Цагаан сар хэрхэн болдог талаар нэлээд дэлгэрэнгүй бичиж, Манзушир хутагтын ах Лувсандоржийн урилгаар Их Тэнгэрийн амаар Богд хан уулыг давж, Манзуширын хийд орж, Манзушир хутагт лугаа золгоод цааш түүний ахынд зочилсон тухайгаа сонирхолтой байдлаар бичиж үлдээжээ. Цагаан сарын үеэр Богд хаанаас элч ирж, Маменд бэлэг хүргүүлсэн тухай өгүүлсэн хэсэг сонирхол татав. “Энэ удаад хүлээж авсан бэлэг маань миний сэтгэлийг хөдөлгөж, сонирхлыг төрүүлсэн юм. Бэлгийг үзвэл дээд зэрэглэлийн үнэгний найман арьс,

ялангуяа дөрөв нь гайхалтай хар үнэгний арьс, хэн хүний сэтгэлийг булаах хосгүй сайхан сорлог үстэй асар том шилүүсний хоёр арьс болон өнгө төгөлдөр хар булганы хоёр арьс байсан юм” (2022: 233) хэмээн Мамен бичсэн нь түүнд Богд хаан ихэд хүндэтгэлтэй хандаж байсны илрэл байжээ.

Майдар

Номын дараагийн Шашны наадам хэмээх бүлэгт Майдар эргэх ёслол болон Цамын талаар бичсэн буй. “Майдар бурхан нь овор том, алтадмал дүртэй бөгөөд олон жилийн турш Өргөөд төдийгүй магадгүй Монгол орны хамгийн том хэмжээтэй бурхан хэмээн үзэж байв. Дээд хот болох Гандангийн шинэ дуган дахь зогсоо дүртэй босгосон нүсэр том бурхан хавьгүй өндөр гэдэг нь маргаангүй бөгөөд харин суугаа дүртэй Майдар бурхан эзэлхүүн хэмжээгээрээ илүүвтэрхэн харагддаг юм” (243) хэмээн Майдар бурхан болон Жанрайсиг шүтээнийг харьцуулан бичсэн нь сонирхол татна. Майдар эргэх ёслол бүтэн өдөржин болдог бөгөөд Майдар эргэдэг тогтсон замтай байсан болон ёслолын дарааллыг нэг бүрчлэн урнаар дүрслэн бичсэнийг уншсан хэн боловч таалах нь дамжиггүй.

Цам

“Цам харайх өдөр Алтан хийдэд үүр цайхаас эхлэн томоохон үйл явдал өрнөнө. Бурханы гурван том зургийн оронд эдүгээ модон тэлүүрээс нэг л зураг өлгөсөн байх боловч энэхүү зураг өмнөх өдөр өлгөөстэй байсан

гурван зургаас хавьгүй том ажээ” хэмээн Оскар Мамен бичсэн нь зураач Дэндэвийн бичсэнтэй яг тохирч байх жишээтэй.

Цамын үеэр “хэсэг хэсэг бөөгнөрсөн эмэгтэйчүүдийн дунд гайхамшигтай хээнцэр тансаг хувцасласан авхай нар харагдана. Энд хэдийгээр бүгд цэвэр алт биш ч алтадмал буюу шармал толгойн алтан чимэглэл хаа сайгүй таарна. Эдгээр бүсгүйчүүдийн зүүсэн сувдан чимэглэл нь сувдад дуртай ямар ч гадаад хатагтайг хангалттай алмайруулж орхино. Зөвхөн сувдад энэ мэт их хэмжээний мөнгө зарцуулж санаа тавих харийн хатагтай олон таарахгүйгээс гадна бүгдийг нь нэг дор ийнхүү зүүх боломж тэдэнд үгүй биз ээ. Түүнээс гадна хатагтай нарын хувцасны бусад хэсэг дэх их төлөв сувдан хэлхээтэй хосолсон улаан шүрэн хэлхээ хээнцэр чамин харагдах ажээ. Бүгд л хамгийн гоё ганган хувцсаа өмссөн байх юм” хэмээн Оскар Мамен цамын баяр үзээд төрсөн сэтгэгдэлээ буулгасан нь өнгө ялган дүрслэн буулгах авьяас билиг бүхий нэгэн болохыг илтгэнэ.

Наадам

Мамены номын дараах бүлэг Наадам хэмээсэн буй. Бүлгийн эхэнд Долоон хошуу наадмын тухай товч өгүүлжээ. Богд эзний морь уралдаан бүрд давхих бөгөөд ихэвчлэн түүний морьд торгон жолоогоо өргүүлнэ. Уралдаанд өөр хүний морь түрүүлбэл эзэн нь морио Богд эзэндээ хэзээд өргөн барина. Сүүлийн бөгөөд хамгийн чухал уралдааны хувьд Богдын алдарт хурдан хүлэг хэдэн жил тасралтгүй түрүүлжээ. Энэхүү

наадмыг үзэж байсан олон орос хүн энэ чухал уралдаанд Богдын морийг түрүүлүүлэхээр зохицуулдаг хэмээн үзэх хандлагатай байх авч бас бус оросууд, мөн монголчууд цөмөөрөө ийм зүйл огт байхгүй хэмээн андгайлан хэлэх ба уралдааны талаарх нарийн ширийнийг сонсоход би хойдох нь зөв болов уу хэмээн боддог юм (266) гэж Мамен тэмдэглэсэн буй.

Өргөөгийн цам харайх ёслол өндөрлөмөгц Алтан хийдийн гадаах мөнөөхөн талбайд жилдээ нэг удаа болдог бөх барилдааны бэлтгэл ажилд орно. Дараа өдөр нь жин үдийн хэрд бөхийн барилдаан эхлэх ажээ.

“Дэлхийн хаана ч монгол бөхийн барилдааны үзүүлбэр үзэгчдийг суудал дээр нь өндөлзүүлнэ гэдэгт би итгэлтэй байдаг” хэмээн бичиж буй Оскар Мамен монголын соёлд, монголчуудад ямар их дуртай болохыг илэрхийлж буй бус уу.

Морины уралдаан, бөхийн барилдаан, нум сум харвах гээд монгол наадмын гайхамшгийг магтан дуулсан Оскар Мамены тэмдэглэлийг өнөөгийн монголчууд унших аваас нүдийг сэрээж, сэтгэлийг баясгах болно гэдэгт эргэлзэхгүй байж болно.

“Монгол спортын бүхий л наадам нарийн дэг журамтай зохион байгуулалт төгс болдог. Бүх зүйл цагийн зүү шиг жигдхэн өрнөнө. Олон зууны турш уламжилж, улс үндэстний зүрх сэтгэлд шингэсэн, нэн эртний бөгөөд төгс төгөлдөр хууль байгаа нь дамжиггүй юм” гээд “Шүүгчид өвөр зуураа хэрэлдэн маргах нь огтхон ч үгүй бөгөөд олон тооны өрсөлдөгчдийн зүгээс нэгээхэн боловч эсэргүүцэл үл гарна. Энэ талаар барууны орнууд монголчуудаас суралцах зүйл арвин буй” хэмээн бичсэн Оскар Маменыг

магтан дуулахаас аргагүй юм.

Гэр

Оскар Мамены номын сүүлчийн бүлгийн нэр ГЭР. “Гэр хэмээх сууц нь Ази тивийн өндөрлөгт мал аж ахуй эрхэлдэг нүүдэлчдийн хувьд санаанд багтах хамгийн тохиромж сайтай байгууламж юм” гээд гэрийн дотор, гадна бүхий л зүйлийг нэг бүрчлэн тайлбарлаж, хамгийн сүүлд сүүний модон хувингийн талаар бичсэн нь хэн хүний анхаарал татна.

“Монголчуудын хувьд эртний түүхээс улбаатай тогтсон ёс жаяг арвин, эдгээр ёс журмаа хатуу сахих бөгөөд гаднын хүнээс энэхүү журам ёсыг нь мэддэг байх, нутаг оронд нь хөл тавьсан л бол нэн даруй суралцахыг хүснэ. Монгол хэлээр “ёс” хэмээн нэрлэх монголчуудын ёс журам нь эртний бөгөөд бараг л шашны амьдралын нэгээхэн хэсэг мэт хүндэтгэн үзнэ. “Ёс үгүй” хүн буюу зан заншил үл мэдэх хүн монголчуудын зүрх сэтгэлийг эзэмдэх хялбаргүй билээ” хэмээн бичсэн энэхүү эрхэм хүмүүн өнөөгийн бидэнд хичээл заах адил сурах бичиг үлдээсэн мэт санагдана. Монгол айл, нохой, морины уяа, монгол ёс, мэндлэх хүндэх ёс, айлд ороод “хөлөө завилан суух нь зохистой”, “бурхан шүтээн, гал голомтын зүг хандуулж үл болно”, “монголчууд “ажаамуу”, “гялайлаа”, “баярлалаа” гэх мэт үгсийг хэрэглээд байдаггүй, “Энэ улс орон эдгээр хуурмаг бялдуучлал, хараал зүхэл үгүй нь бахдам сайхан бөгөөд монголчууд энэ мэт хоосон хэлбэр маяггүй үнэн сэтгэлээ хавьгүй дээр илэрхийлдэг нь дотор сэтгэлээ эдгээр үгээр муухан нуудаг биднээс хол илүү ажээ” (2022:

302) хэмээн дүгнэсэн нь монгол үндэстэн зуу гаруйхан жилийн өмнө ямар байсныг илэрхийлсэн хэмээн үзэж болно.

Энэ хүний монголчуудын хийгээд монгол соёл, эрхэм үнэт зүйлсийнх нь талаар бичсэн зүйлс өөрийн эрхгүй монголд ямар их элэгтэй, дуртай хүн байв гэдгийг илтгэнэ.

Эсгий татаж яваа тэмээтэй хүн, нэхий элдэж буй монгол, сур элдэх, адуугаа манах, чоноос хэрхэн аврах, хонины ноосоор эсгий, олс болон утас хийдэг, мөнгө болон төмрийн дархчуудын тухай, хонины мах хамгийн чанартай хоол болох, үзүүрийг нь нарийхан цоолж нүхэлсэн үхрийн эврээр хүүхдийн угж хийдэг, дээл нь бүхий л талаараа ихэд эвтэйхэн байх бөгөөд гаднын ямар ч хүн энэ хувцыг хэрэглээд нэг их удалгүй дасаж, тав тухыг нь мэдрэх болно.

“Өвч бүрэн гоёл чимэглэлтэй эхнэр хүн шаламгай болоод сүр жавхлантайгаар мориндоо мордож, чулуурхаг бартаа ихтэй замаар салхи сүнгэнүүлэн давхиулахыг харахад манай морьт цэрэг аль ч талаараа тал нутгийн энэ хатагтай шиг эмээл дээрээ тухтайхан сууж үл тэвчихийг анзаарахгүй байх аргагүй бөгөөд үгүй ер морь унасан бидний дийлэнх офицерууд ч энэ хатагтайн хажууд хувцас хэрэглэл хийгээд өнгө төрхөөрөө хайнцахгүй биз ээ” хэмээн бичсэнийг уншаад монголчуудаар, монгол эмэгтэйчүүдээр бахархахгүй байх аргагүй санагдана.

“Баяр ёслол бусад онцгой тохиолдолд өмсдөг эрэгтэй, эмэгтэй гоёмсог дээл хувцас нь хүртэл хүний хөдөлгөөнд ямар нэгэн байдлаар саад тушаа үл учруулах бөгөөд энэхүү хээнцэр хувцсаа өмссөн эзэн нь үзэмж

төгөлдөр, уран сайхан харагдаад зогсохгүй болхи хөшүүн бус харин ч сүр жавхаа нь улам бүр тодордог юм” хэмээгээд “Ховорхон тохиолдолд монгол нутгийг зорьсон гаднын хэн нэгэн хүмүн бээр монголчуудын талаар таагүй ойлголттой эргэж ирвэл эл шалтгааныг тухайн хүн Хятадад амьдарч байсан хийгээд Хятадад амьдардаг гадаадынхан тухайн улс орны ард олныг хардаг тэр л өнцгөөс монголчуудыг харах гэж оролдсоноор нь ухвал учиртай юм. Гагцхүү сэтгэл гонсгор үлдсэн мөнөөх харь хүний учир эл шалтгаанд эс орших аваас түүнийг хэдхэн сая хүн ам бүхий өөрийн жижиг тосгоноос хальж, өргөн хүрээнд “харж, бодож” ер эс чадах олны нэг юм хэмээн дүгнэхээс өөр аргагүй болох билээ” хэмээн бичсэнийг уншаад Монголчуудын тухай ойлголт тань ямар түвшинд байгааг эргээд нэг тунгаахад гэмгүй шүү.

“Ерөнхийдөө монголчуудаас илүүтэй нийт олноороо сайхан сэтгэлтэй ард түмнийг олох амаргүй билээ” хэмээсэн сэтгэлийн үгээ унагасан Барууныхан хэр байдаг билээ. Эрхэм хүний сэтгэлийн гүнээс бичсэн утга учир бүхий үг, өгүүлбэрийг уншаад өнөөгийн Монгол хэр зэрэг өөрчлөгдсөнийг бүр нарийн хэлбэл танихгүй болтлоо өөрчлөгдсөнийг мэдэж болохоос гадна бидэнд эрх чөлөө, тусгаар тогтнол хайрласан өвөг дээдэс, өрлөг түүхээрээ бахархахгүй байхын аргагүй билээ.

Энэ сайхан бүхнийг өөрийн биеэр мэдэрч, түүхнээ үлдээсэн Норвегийн алдарт аялагч Оскар Маменыг шагшин магтахгүй байхын аргагүй юм. Бидэнд эл бүхнийг хүргэсэн Норвегийн Ослогийн их сургуулийн Соёлын музей, докторант Мария Картвейт,

МУИС-ийн Монгол судлалын хүрээлэнд талархал илэрхийлж байна.

“Чин сэтгэлийн зочломтгой зан гэдэг тал нутгийн нүүдэлчдийн төрөлх чанар ажгуу” хэмээж “Монголчууд билиг оюун ухаан хурц боловч эл учир юугаан алив янзаар тунхаглан зарлах нь үгүй бөгөөд олонд гайхагдсан, хүчирхэг улс орныг цогцлоох бүхий л билиг авьяас заяасан ард түмэн билээ” хэмээн дүгнэсэн нь өнөөгийн монголчуудад гэхээсээ ХХ зууны эхэн үеийн монгол өвөг дээдэст илүү

хамаатай үг хэмээн ойлговол зохилтой.

Тус номонд Засагт хан Содномравдангийн тухай И.Я.Коростовецийн номонд гардаг зүйлсийг нягтлаагүй ташаарч бичсэнийг анзаарах нь зөв болов уу. Мөн түүнчлэн, 1911 оны 12 сарын 8 хэмээн 1911 оны 12 сарын 29-ний өдрийн үйл явдлыг бага зэрэг андуурч, давхардуулсан нь магадгүй хэвлэлд бэлтгэхэд гарсан алдаа байх хэмээн бодно.